

GÁRDOS JUDIT–KOVÁCS ÉVA–VAJDA RÓZA

ÖNSZOCIOLÓGIÁK?

Új kihívások a kvalitatív módszereket alkalmazó kutatásokban és archiválásukban

Bevezető

Az elmúlt évtizedekben történelmi léptékű változásokra figyelhettünk fel a társadalomkutatási módszerek világában. Igazán látványos a kvantitatív technikák és szemléletmód átalakulása volt, amely a matematikai-statisztikai módszerek korábbi, szintén korszakalkotó fejlődése után mára, a digitális fordulatnak köszönhetően, a *big data*, a mesterséges intelligencia, a szövegelemzés, adatbányászat, adathalászat és az adatvizualizáció varázsszavak bővületében él.

Ennél kevésbé feltűnően, de a kvalitatív módszerek is radikálisan megújultak az elmúlt évtizedekben. Az indítékok nem feltétlenül ugyanazok, mint a kvantitatív vizsgálatokban: míg e módszereket elsősorban az adat keletkezésében és a mesterségesintelligencia-kutatásokban bekövetkezett forradalmi változás állította új kihívások elé, azaz egy, mondhatni technológiai fordulatról beszélhetünk, addig a kvalitatív módszerek változását inkább a társadalomkutatások és a társadalomkutatók megváltozott pozíciója, másképpen mondva, a társadalomkutatások új „politikája” és a mögötte meghúzódó tudásszociológiai fordulat vonta maga után.

Írásunkban áttekintjük a kvalitatív módszereket alkalmazó kutatások néhány területét, hogy e változások egyes, bennünket foglalkoztató mozzanatait közelebbről is bemutassuk.

Elméleti keret: A kutatás joga

A tudásszociológiai fordulat bennünket leginkább érdeklő területét Arjun Appadurai a kutatáshoz való jogban bekövetkezett változásként tárgyalja (Appadurai 2006, 2011). Szerinte a kutatás, mivel általában magasan képzett és stabil középosztályi helyzetű értelmiségiek és szakértők végzik, eredendően nem demokratikus, hanem egyfajta exkluzív jogként értelmezhető. A kutatás tehát kiváltság, s mivel magától értetődő, hogy csak bizonyos képzettségű és meghatározott társadalmi pozícióban elhelyezkedő emberek végezhetik, egyenlőtlenül lehet

hozzáférni, de erre az egyenlőtlenségre nem szokás rákérdezni. Appadurai ezzel szemben úgy érvel, hogy egy demokratikus társadalomban „minden ember kutató, mivel mindannyian hozunk olyan döntéseket, amelyekhez az szükséges, hogy szisztematikus módon aktuális tudáshorizontunk mögé hatoljunk” (Appadurai 2011:66). Az ő definíciós javaslata alapján „a kutatás nem más, mint egy általános képesség speciális megnevezése, azé a képessége, amelynek alapján szakszerű módon tájékozódhatunk olyan dolgokról, amelyeket ismernünk kellene, de még nem ismerünk” (uo.).

Ez az új kutatói pozíció a kvalitatív módszereket alkalmazó társadalomkutatásban elsősorban a Kurt Lewin által már az 1940-es évek végén kidolgozott participatív megközelítésmódot részesíti előnyben, és eddig olyan kutatásokat eredményezett, amelyek a tudást (és termelését), valamint a cselekvést – ezen belül is a kreatív, a művészi és a politikai cselekvést közös keretbe vonva – próbálta a gazdaság, az infrastruktúra, a helyi politika, az egészségügy, a tervezés területeit is részvételivé tenni. Nem mintha a korábbi kvalitatív társadalomkutatók ne vonódtak volna be kutatásaik során az eredeti, szigorúan tudományos célkitűzéseket meghaladó helyi, közösségi akciókba, legyen szó a hosszú magyarországi dokumentumfilmek, szociófotós hagyományról, vagy éppen a szegénységkutatások nyomán kialakuló SZETA-ról (Szegényeket Támogató Alap),¹ de ennek az 1970-es, 1980-as években sem kialakult módszertana, sem reflexív, kritikai elmélete nem jött létre. Az ezredfordulóra az alternatív oktatás vagy éppen a társadalmi színház keretei között megvalósult részvételi (akció)kutatások már vállaltan kívántak egyszerre közösséget fejleszteni és kutatási témákat azonosítani. Ezek az új, kísérleti módszerek nemcsak rákérdeztek és dekonstruálták a kutatói pozíciót, hanem leszögezték, hogy maga az új tudás is a participatív kutatás keretei között jön létre.

E tudás elsősorban nem univerzális törvényeket tesztl és tudományos alapelveket rögzít, hanem reflektál társadalmi helyzetekre, és segít abban, hogy ezeket az adott közösségek megnevezzék, alakítsák. A kutató és kutatott hagyományosan elkülönülő pozíciói a participatív kutatás képviselői szerint feloldódnak, a résztvevők közösen alakítják ki a kutatási tervet, együtt fogalmazzák meg a vizsgálat fő kérdéseit, készítik el az adatfelvételt és -elemzést, és közösen döntenek az eredmények hasznosítási lehetőségeiről. Szemben a korábbról ismert tudományos tudással, a részvételi kutatásban létrejövő tudásforma elsősorban tapasztalati, mondhatni közös hétköznapi tudás, amelynek elemeit a résztvevők állandóan elemzik, bírálják, illetve megerősítik. A részvételi kutatók épp ezért Bourdieu

1 Lásd: <http://hu.cultural-opposition.eu/registry/?uri=http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n21914>

praxiselméletét is nagyon könnyen alkalmazzák. A részvételi kutatásoknak vannak olyan válfajaik, amelyekben a résztvevők egyenesen szakértővé válnak, s ezzel együtt maga a kutatás is professzionalizálódik. Vannak azonban olyan formáik is, amelyek kevésbé praxis- és szakértelem-orientáltak, és sokkal inkább a résztvevők társadalmi helyzetének javítását célozzák.

2006-ban, a kutatáshoz való jog kapcsán Appadurai még nem számolt a szociális média villámgyors fejlődésével, az adatok keletkezésének és gyűjtésének megsokszorozódásával és a digitális kommunikációs, igazgatási és termelési formák uralkodóvá válásával. Mára a kritikai kultúrakutatás fősodrában az *algorithmic profiling*, a *geospatial surveillance*, a *privacy* és *inequality and social justice* lettek a kulcsszavak, a teoretikus megközelítések közül pedig például a *post-humanism* és a *structure-agency*. „Ma már a tájékozott állampolgár számára életbevágóan fontos képesség, hogy meg tudja különböztetni a tudást a szóbeszédtől, a tényeket a fikciótól, a propagandát a hírektől, az anekdotákat a valós folyamatoktól” (Appadurai 2011:66) – írta eredeti cikkében 15 évvel ezelőtt Appadurai, ma pedig már egyetemi curriculum szól a *fake news*ről, a *churnalism*ról stb. A világban való eligazodás és a hétköznapi tudás számos ponton a digitális térbe került: legyen szó a legkülönbözőbb „ügyfélablakokon” keresztül intézett ügyekről, adóbevallásról, jogsegélyről, vagy akár a koronavírus-járvány alatt elindult otthoni oktatás és munkavégzés digitális formáiról. A kutatáshoz való jog, ha lehet, még égetőbben merül föl a jelenlegi helyzetben: ki tudja kiválasztani a valódi híreket az álhírek közül, ki találja meg a kormányablakot, ha lejár valamilyen hivatalos irata, s ki tudja a gyermekét bekapcsolni a digitális oktatásba, s magának szolid munkahelyet találni az interneten keresztül? Világos, hogy az egyenlőtlenségek, még ha csak 2006, az Appadurai-cikk óta nézzük is, egyre nagyobb területeken termelődnek újra, s jelentenek kihívást a társadalomkutató számára, hogy miképp fogalmazza meg kutatási kérdéseit, és hogyan hozza létre azt az ismeretelméleti mátrixot, amely megfelelő reflexív módszereket kínál aztán a kutatás elvégzéséhez. Az alábbiakban három témakörben vizsgáljuk meg ezeket az új kihívásokat.

Három dilemma

A narratív interjúk módszerek határai

Az interjúk, tanúsgtételek (*testimony*) és más egodokumentumok (naplók, önéletrajzok, memoárok stb.) a társadalomkutatás örökzöld forrásai, és az utóbbi néhány évtizedben újra a történettudomány érdeklődésének körébe kerültek. Módszereiben az *oral history* jelentősen elmozdult a biográfiai interjú irányába, és mára interjúzáskor a nagy archívumok is lényegében ugyanazokat a technikákat használják, mint az élettörténeti interjúval kutató szociológusok, noha az elemzési utak azóta sem közeledtek egymáshoz. A digitális fordulattal, a szociális mé-

dia előtörésével és az adatvédelmi szabályozók szigorodásával súlyos kutatásetikai kérdések is újra terítékre kerültek, hogy például miképp anonimizálhatók az interjúk, vagy mi vihető vissza a kutatott személy, közösség életébe a kutatási eredmények közül. Mindezek a kérdések a kutatás tervezésétől a lezárásáig a társadalomkutatás minden egyes lépésére hatást gyakorolnak. Ebben a tanulmányban e sokrétű változást nem tudjuk bemutatni. Egyes aspektusait más tanulmányokban már tárgyaltuk, a történelmi tényekhez való viszonytól a diszkurzív keretezés és az episztemológiai „csend”, elhallgatás és elhallgattatás témáin keresztül egészen a digitális archívumok nyújtotta új kutatási lehetőségekig (Kovács 2008, 2018), számos aspektusuk azonban még feltárára vár. Most csupán az interjúkészítésnek és -elemzésnek az Appadurai-témafelvetés kapcsán megfogalmazható néhány kérdését vesszük sorra.

A legkifinomultabb interjú módszerek is (leszámítva a terápiás interjút) általában annak a tudományos elvárásnak kívánnak megfelelni, hogy interjúzás-kor törekedni kell az interjúer semlegességére, és olyan szituációt kell teremteni, amelyben az interjú partner zavartalanul mesélhet(i el az élettörténetét), vagy válaszolhat az interjútervben megfogalmazott kérdésekre, azaz amelyben az interjú helyzet, a kutatás, a „kísérlet” megismételhető. Az interjúer szerepe tehát kimerül annak támogatásában, hogy a legteljesebb és legszabadabb elbeszélés jöjjön létre, más módon nem befolyásolhatja – s emögött ott húzódik a feltevés, hogy nem is befolyásolja – a beszélgetés menetét. Az ideális kutatói gyakorlat sok szociológus számára még mindig a semleges, előzetes tudásokkal nem „terhelt”, úgymond előítéletmentes szöveg (jelen esetben interjú) elemzése. Az az elképzelés, hogy a tudományos módszerek egy objektív–szubjektív skálán helyezhetők el, a tudományos tudásokról és módszerekről való gondolkodásra még mindig jellemző (Latour 1981:200). Még ha az interjú technikák tárgyalásakor, oktatásakor nagy hangsúlyt fektetünk is a beszédaktus begyakorlására, főképp ahhoz nyújtunk segítséget, miképp kerülje el az interjúer, hogy tartalmilag vagy érzelmileg befolyásolja az elbeszélést, netán kibillentse az elbeszélőt saját tempójából és asszociációs láncolatából. Egyfelől tehát forszírozunk egyfajta spontaneitást, másfelől elvárjuk, hogy az interjúer kontrollálja a teljes beszédaktust, azaz egyszerre legyen az elbeszélő spontán hallgatója és a beszédaktus tudományos megfigyelője. S még ha ezt az ellentmondásos helyzetet az interjúerképzéskor szóba hoztuk is, csak ritkán építettük később be a meghallgatott vagy leírt interjú elemzésébe.

Pedig, bármennyire igyekszik is egy interjúer e kettős elvárásnak megfelelően a lehető legteljesebb interjút – vezérfonallal segített beszélgetést vagy narratív biográfiai interjút – készíteni, az eredmény sosem fogja a spontán beszélgetések formáját öltetni, hanem egy mesterségesen – tudományosan – életre hívott beszédaktus, egyfajta „kísérlet” lesz, amelyben kérdező és válaszoló szerepei szükségsze-

rúen elkülönülnek. A kommunikációs helyzet tehát nem mindennapi. Hiszen egy interjúban a válaszadó, elbeszélő nem kérdezhet vissza, de ha mégis, a kérdező igyekszik mihamarabb visszatérni a korábbi mederbe a beszélgetést („Jó kérdés, de térjünk vissza rá majd az interjú végén”, „Igen, nekem is voltak hasonló nehézségeim, de szívesebben mesélném el majd őket később” stb.), s magáról a lehető legkevesebbet elárulni. Különösen nehéz ezt az egyensúlyt fenntartani, ha egy közösség tagjait interjúzzuk, és a közösségen belüli dinamikától kell folyamatosan távol tartanunk magunkat, miközben állandóan biztosítjuk elbeszélőnket lojalitásunkról. (Az ilyen szituációkban ugyanis az elbeszélő orientációját és mesélőkészségét nagyban befolyásolja az, hogy bennünket hogyan pozicionálhat a saját közösségen belül, mit árulhat el, s ha elárulja, mennyiben lehet biztos abban, hogy nem mondjuk tovább.) Ezeket a helyzeteket később hajlamosak vagyunk az interjú „hibájául” felróni, az interjú helyzetben beállt egyfajta „zavarként”, „kizökkenésként” értelmezni, és az elemzésben önkéntelenül is korrigáljuk a szöveget, hogy vélt kohézióját megtartsuk. Ezzel azonban egy olyan preparált szövegcorpuszt emelünk be a tudományos elemzésbe, mondhatni, olyan „adattisztítást” végzünk, amely az eredeti beszédaktus számos elemét negligálhatja, így magát a tudományosságot is megkérdőjelezheti, de ha ilyen veszély nem állna is fenn, lényeges interpretációs lehetőségektől foszthat meg bennünket.

Összefoglalva: ma, sokéves, évtizedes interjú kutatás után úgy látjuk, hogy az interjúzás nagyon „sűrű” társadalomkutatási terep, nem egyszerű kutatási technika. Olyan megtervezett beszédaktus, amelynek minden mozzanatát elméleti szinten, több diszciplínát segítségül hívva kell reflektálni újra és újra, és ezeket a reflexiókat a módszertanba, a tanított technikába koherensen „visszavezetni”.

A nemzetközi szakirodalom több ilyen reflexiós kísérletről is számot ad. Az interjú hermeneutikai elemzése a narratív fordulattal bekerült az antropológiai interpretációtól (sűrű leírás) a szociológiai vizsgálatokig (megalapozott elmélet, kvalitatív szövegelemzés) számos társadalomkutatási területre. A hermeneutikai esetrekonstrukció és az azt megalapozó filozófiai alapvetések és szociolingvisztikai elméletek kihívások elé állították az oral history interjú készítőit és a szociológiai kutatásokban interjúzókat is. És fordítva, az elbeszélés körüli szakmai viták és a terepen tapasztalt, a participációra készítő helyzetek, bevonódások a biográfiai módszerek készítőit is arra sarkallták, hogy vegyék újra szemügyre premisszáikat, interjú technikáikat és elemzési módszereiket. Ennek két hozadékára térünk ki még ebben az írásban. Az egyik az elmozdulás az objektív hermeneutikából a hermeneutikus dialóguselemzés felé. A másik pedig a határozott közeledés a participatív módszerekhez, amikor a saját kultúrán belül lebonyolított kutatásoktól az interkulturális kutatások felé mozdul el a kvalitatív szociológiai megismerés.

Hermeneutikai dialóguselemzés

A hermeneutikai dialóguselemzés visszanyúl az interakciós elméletekhez, és oly módon értékeli ki az interjúkat, hogy – szemben a korábbi semlegesség-posztulátummal – az interjút komplex kommunikációs produktumnak tekinti (Jensen–Welzer 2003). Az önreflexív pozíció azt jelenti, hogy az interjúer társadalmi helyzete és kommunikatív viselkedése éppúgy interpretáció tárgya, mint az elbeszélőé. Aki interjúzott már, tudja, hogy számos esetben egy történetet az elbeszélő és az interjúer közösen épít fel a bizalom és az igazság kölcsönösen feltételezett posztulátumai alapján. Az interjúzás során az is mindennapos tapasztalat, hogy az elbeszélő „letapogatja”, mely történetet milyen részletességgel kell elmesélnie az interjúernek, felméri, mennyire tartoznak egy kulturális körbe, azonos hagyományba. Ha nagyon közelinek, ismerősnek érzékeli az interjúert, meglehet, számos mozzanatra csak utalni fog, mert úgy éli meg, hogy közhely volna elmagyaráznia. Az elbeszélés e dialógus szülötte, dinamikáját a kölcsönös várakozások szabják meg. Az interjúer, de maga a kutatási téma is el tudja tolni egy interjú súlypontját már csupán azzal is, ahogy a témát keretezi: legyen az társadalmi nem, szegénység vagy éppen etnikai identitás. A hermeneutikai dialóguselemzés ezeket az elfogultságokat is bevonja az elemzésbe, s így árnyaltabbá és pontosabbá teheti a tudományos következtetéseket.

Interkulturális reflexiók

Az úgynevezett interkulturális közegben zajló interjú kutatások egy másik nehézségre hívták fel a figyelmet, jelesül, hogy a kutató társadalmi státusza, kulturális jegyei, vallása, nemzeti hovatartozása vagy bőrszíne befolyásolhatja a meginterjúvált önbemutatóját (pl. Rosenthal–Bogner 2017). Nem feltétlenül kell nagy kulturális távolságokkal számolnunk ahhoz, hogy e kérdés relevanciáját belássuk. A terepen dolgozó társadalomkutató naponta észleli ezeket a kulturális különbségeket, és kísérel meg eljárásokat kidolgozni áthidalásukra. Az interjú helyzetet számos körülmény befolyásolhatja: kezdve attól, hogy az interjúernek tolmácsra van szüksége, mert nem beszéli a kutatni kívánt csoport nyelvét, folytatva azzal, hogy a csoporthatárok, hatalmi szerkezetek nem ismerik el az interjúeri, kutatói pozíciót, és a participatív irányba mozdítják el a megismerést, egészen odáig, hogy a kutatott csoport saját tagságából fogad csak el kutatót. Ezek az interkulturális közeget jellemző helyzetek már nemcsak a semlegesség, az objektivitás normáit kezdik ki a kvalitatív kutatásokban, hanem a tudós kutatáshoz való jogának addigi kizárólagosságát is megkérdőjelezzik.

A participativitás paradoxonjai

Nincs semleges tudás, mert akik létrehozzák, kutató és kutatott, intézmények és közösségek, mind társadalmi, hatalmi viszonyokba ágyazott, érdekek és értékek vezérelte aktorok. E heurisztikus felismerés újra és újra meglegyinti a társadalomtudományt, és a nyomában támadt termékenyítő kételyekből sorra születnek az objektivitás látszatát és a szubjektivitás kísértését egyaránt elkerülni próbáló, újszerű kutatási irányok, módszerek, elméletek. A társadalomtudományos projektek már témaválasztásuknál fogva, de értelmezéseikben, nyelvhasználatukban és intézményszerű formájukból következően is egyben világnézeti állásfoglalások (l. Weber 1970; Kuhn 1970; Clifford–Marcus 1986). A hatalom kérdése a kutatásban mégis főleg módszertani megfontolásokban ölt testet (vö. Asad 1979; Gilroy 1993; Hall 1995). Az erőviszonyok merevsége és a tudás ingatlansága – külön-külön és együtt – főleg akkor okoz fejtörést, amikor társadalmi egyenlőtlenségek, kirekesztés, elnyomás a téma (Kende–Vajda 2008). Hogyan ragadhatók meg a rendszerszintű problémák úgy, hogy a sérelmeket elszenvedők azonosulhassanak a tudományos leírással? (Ez az igény egyre pregnánsabb a posztkoloniális tudományfelfogásban.) Milyen alapon vonhatók le általánosító következtetések egyedi esetekből? Ahogy az egyenlőtlenségek eredetét intézményi működésekben, politikai törekvésekben, hétköznapi gyakorlatokban kereső irányzatok átveszik a társadalmi igazságosság elvont, átfogó (marxista és posztmarxista) elméleteinek helyét, úgy kerül a hangsúly a különböző társadalmi alrendszerekben, így a tudományban tevékenykedő aktorokra. A kutatásban, a tudás előállításában közreműködők viszonyára terelődik a figyelem, és ezáltal arra, hogyan befolyásolja e viszony az együttműködés folyamatán keresztül a tudományos reprezentációk jellegét és hasznosulását.

Az elfogulatlan kutatói tevékenység posztulátumát nemcsak egyes elemeiben (kérdésfelvetés, adatgyűjtés és -értelmezés) kérdőjelezzik meg, hanem a kutatás teljes folyamatát tekintve ellentételezik az érintettek kvázi egyenrangú közreműködésén alapuló participatív megközelítések. Itt a terep feletti kontroll tudatos fel-, illetve átadása a kiindulás, ez teremt lehetőséget a kutatás demokratizálására. Szemben a hermeneutikai iskolával, a kutatásban részt vevők helyzetének, viszonyainak pusztán figyelembevétele, rögzítése helyett ezek átalakítása a cél és egyszersmind az első lépés a kívánt társadalmi változások felé. A továbbiakban az irányzat három alapvető jellegzetessége alapján – hogy közösségi, gyakorlatorientált, és célja a résztvevők társadalmi helyzetének javítása – vizsgáljuk, milyen dilemmák, ellentmondások származnak ebből a kutatói pozícióból.

Közösségi

A terepre érkező, távolról jött kutató valamilyen formában szembesül a kérdéssel: „Mit hozol? És mit viszel?” (Durst 2011) A külső erőforrást jelentő idegen „lesze-

désénél” is kényelmetlenebb probléma, hogy tud-e tudásért tudást adni cserébe, ha egyszer a társadalomtudós alapvetően ismeretekkel, reprezentációkkal kereskedik. Nehezítő körülmény, hogy a kutatásban közreműködőket adott esetben veszélyezteti, ha a kutatás eredményei visszakerülnek a terepre, azaz nem mindegy, hogyan reciklálódik a tudás (uo.). De a már keletkezésével kapcsolatban is felmerül a kérdés: vajon elegendő-e a szándékok, érdekek, motivációk tisztázása oda és vissza a hermeneutikai dialógus fenntartása érdekében, vagy a hatalmi aszimmetria a legjobb esetben is olyan bántó marad, hogy az – nemcsak etikailag, hanem episztemológiailag is – kétséssé teszi a vállalkozást? Radikálisabban fogalmazva: tud-e az önmagán túli világról szólni egy kutatás?

A participatív kutatás egyik küldetése a társadalomtudomány hozzáférhetőbbé tétele, hogy az ne csak a „szellemi arisztokrácia ügye”² (Weber 1970:132) legyen. Jóval többet jelent ez a sokszor reklamált közérthetőségnél, hiszen nem a késztermék fogyasztására vonatkozik, hanem a tudomány mint gyakorlat művelésén keresztül valósul meg. A végeredmény helyett maga a folyamat a lényeg, amelynek során a résztvevők önmagukra és egymásra reflektálnak, ezen keresztül érvényesül a kutatás önerősítő és közösséget építő jellege. A rövidre zárt kör jóvoltából látszólag megszűnik a távolság a terepmunka és a kutatás feldolgozása, illetve hasznosulása között, feloldódik a „being there” – „being here” problémája: az értelmezés nem valahol máshol, más szabályok szerint zajlik, a kutatás eredménye, a belőle származó tudás pedig közvetlenül a résztvevők műve, és elsősorban őket gazdagítja.

Két problémát kell felvetnünk a kutatásba kódolt hatalmi viszonyok kapcsán, amelyek megkérdőjelezik ezt a zárt ökonómiát, és zavart okozhatnak, ha kima radnak az értelmezésből. Az egyik, hogy ha az egyenlő partnerek demokratikus együttműködése legitimálja is a participatív kutatást, szervezeten és társadalmi közegét nézve meghasad ez az illúzió.³ A legjobb szándék mellett is kiküszöbölhetetlennek látszik a jellemzően kívülről jövő emancipatorikus kezdeményezések óhatatlan paternalizmusa, de a projekt amúgy sem helyezheti kívül magát a fenn-

- 2 A laikusoknak a tudományhoz való konkrét hozzájárulását Weber az intuitív ötletekben látja: „Legeslegjobb problémamegfogalmazásaink és felismeréseink sokaságát dilettánsoknak köszönhetjük.” (Weber 1970:134)
- 3 A sokszereplős mivoltuknál fogva különösen erőforrásigényes részvételi kutatási projektek kezdeményezéséhez, lebonyolításához komoly háttérre, apparátusra van szükség, és korántsem engedheti meg magának akárki, hogy részt vegyen bennük. De nemcsak a peremfeltételek szűrnék, hanem maga a közösségfejlesztés célja, diskurzusa is középosztálybeli értelmiségi habitusból fakad. Ezeket a gondolatokat Kovai Cecília fejtette ki a *Módszeresen* vitasorozat akciókutatásokról szóló beszélgetésén. (Vajda 2019)

álló hatalmi viszonyokon, pláne, ha éppen ezek feltárása a cél. A másik, hogy a „kutatás jogának” kiterjesztése csak olyan módszertan mellett teremt egyenjogú részvételt, amelyik nem igényel előzetes szakismeretet, máskülönben a tudományban járatlan, így a tanult kollégák segítségére szoruló kutató alárendelt helyzetbe kerül, ami ugyancsak zavaróan befolyásolhatja a kutatás eredményét. Egy lehetséges, de korántsem kézenfekvő megoldás a probléma kezelésére, ha a tudós partner facilitátorként működve elfojtja magában meglévő ismereteit, hogy fölényét leküzdve teret adjon a résztvevőknek.⁴

Gyakorlatorientált

A participatív megközelítések többrendbelileg is a társadalmi cselekvésre helyezik a hangsúlyt: nemcsak a vizsgálat tárgyaként (pl. intézményi gyakorlatok), hanem mert a vizsgálat folyamata, valamint a (remélt) eredmények kieszközlése is egyfajta praktikus viszonyulást igényel. A kutatás érvénye itt nem módszerek és elmélet koherenciájából fakad, hanem a tágabb értelemben vett eljárások, gyakorlatok megítéléséből (helyesek-e, hasznosak-e vagy sem, kinek a szemszögéből nézve?) és átalakításuk igényéből származik. Ebben a paradigmában kutatói legitimitás és társadalmi felelősségvállalás szorosan összefügg, így a részvétel ügye és a kutatás mint tevékenység egyszerre és egymástól elválaszthatatlanul tudományos és (tudatosan) politikai kérdés.

A cselekvésközpontú kutatási módszerek vizsgálatához adja magát, hogy a Bourdieu, Giddens, Schatzki és mások által kidolgozott „gyakorlati elmélet” (*practice theory*) fogalmait hívjuk segítségül, annál is inkább, mert ebben az elméleti modellben az uralom és a politika kérdése a társadalmi cselekvés lényegi aspektusa (Ortner 1984, idézi: Schmidt 2018:29) A gyakorlati elmélet alapvetése szerint a társadalomkutatás tulajdonképpeni tárgyát a „gyakorlatok” alkotják, tanulmányozásuk pedig amiatt szükséges, hogy közelebb jussunk a cselekvők elképzeléseihez, szándékaihoz, és ezáltal magyarázatot adjunk a társadalmi rend kialakulására, fennmaradására. Ezek a gyakorlatok testesítik meg ugyanis a cselekvés, észlelés és gondolkodás szabályait, melyek – legalábbis a kutató számára, mert a cselekvő ember számára nem feltétlenül – magyarázatra szorulnak. Kritikai tanulmányában Schmidt kifogásolja, hogy a társadalmi rend létezése a modellben olyan vélelem, amely megkérdőjelezi a gyakorlatok állítólagos elsődlegességét a kutatásban. Ezáltal egyfajta értelmezési rövidzárlat jön létre: az elmélet előfeltételezi, aminek a magyarázatára vállalkozik, vagyis a társadalmi rendet. A gyakorlati elméletet alkalmazó egyes szerzők megközelítéseit elemezve Schmidt

4 Udvarhelyi Tessza jellemezte így a saját szerepét a *Módszeresen* vitasorozat eseményén. (Vajda 2019)

azt is kimutatja, hogy a kutatás tárgyául szolgáló „praxis” valójában nem a megfigyelhető gyakorlatokra vonatkozik, hanem a struktúra- és a cselekvés- (*agency*) alapú megközelítések összeegyeztetésére, egybehangelésére hivatott elméleti koncepció (Schmidt 2018:4).

A participatív kutatás eredményei egyéni tapasztalatokban, együtt megélt élményekben gyökereznek. A kutatás – amely önmagában is társadalmi tett – ezek feldolgozása, tudatosítása a résztvevőkkel, esetleg a saját érdekükben végzett, további társadalmi cselekvés szándékával. E befelé irányuló, a kutatók közösségét érintő, gyakorlati szempontú értelmezési igény dominál a szélesebb nyilvánosságnak, tudományos fórumoknak szánt tudástermeléssel szemben. Emiatt az általánosítás szabályainak, a rendszerezés tudományos elveinek ismerete kevésbé érdekes, mint a közösség saját szabályai, céljai szerinti értelmezés. Ily módon, elméleti igény nélkül, a participatív módszer elkerülhetővé teszi a gyakorlati elméletek Schmidt által ábrázolt rövidzárlatát, meghagyva az empiria elsődlegességét. A vizsgálódás itt valóban a gyakorlati tapasztalatokból indul ki, és ezek értelmezésén keresztül, a megváltoztatandó gyakorlatokat keresve jut el a társadalmi rend vagy rendszerek megjelenítéséhez.

Változtatni akar

Míg a hermeneutikai megközelítések meghagyják pozícióikban a kutatás szereplőit és inkább arra törekszenek, hogy az elemzésbe beépülve láthatóvá váljanak a különböző nézőpontok, érdekek, egymásra reflektáló értelmezések, addig a participatív kutatás során ideális esetben megváltozik a résztvevők cselekvőképessége, értelmezési horizontja, önérvényesítési potenciálja. A tudástermelés monopóliumának kiszélesítése mellett ez a belső átalakulás tekintendő a részvételen alapuló akciókutatás másik fő céljának. De hogyan megy ez végbe, és milyen léptékű változásról van szó?

Óvatos és kissé bizonytalan megfogalmazásban az ilyen típusú kutatások, a szűk értelemben vett intézményi reformnál többre törekedve, „valamiképp a strukturális változások alapjait szeretnék lefektetni” (Anblokk 2011:65). A transzformatív potenciál magában a folyamatban rejlik, mivel demokratizálódásának köszönhetően a kutatás az (ön)értelmezés, (ön)reprezentáció és érdekérvényesítés „stratégiai eszköze” (uo.). A megélt problémák tudatosítása és a megoldáskeresés mellett maga a közösen végzett kutatás, a döntések során megtapasztalt autonómiaélmény mint demokráciagyakorlat erősíti a résztvevőket. Ezért, ahogy Udvarhelyi Tessza, a Közélet Iskolája és A Város Mindenkiért mozgalom megalapítója fogalmaz, az ilyen kutatás természetes közege a mozgalom. Csakhogy a kutatási projekt külső erőforrásoktól függő, rendezett, mondhatni laboratóriumi mikrovilága nem képezi le az alkalmi kutatók társadalmi valóságát, kiszolgálta-

tottságát. Kérdés, hogy a közösség és egyén megerősítésének, képessé tételének (*empowerment*) ambíciója nem feledteti-e az élményszerű együttléttel, alkalmi beavatkozással nem igazán hozzáférhető társadalmi struktúrák meglétét (Vajda 2019). Az olyan fennkölt fogalmak, mint a megismerés vágya vagy a tudásszomj, a tudomány klasszikus hivatását fejezik ki, miszerint az univerzum titkainak kifürkészése egyfelől az emberi kíváncsiság hajtotta, önmagáért való tett, másfelől az emberiség boldogulását szolgálja (Weber 1970). A részvételi kutatás ennél jóval földhözragadtabban és szerényebben a „szakszerű tájékozódást”, a „stratégiai szintű vizsgálódást” hivatott segíteni (Appadurai 2011:66–67), de a mély felismerések, a katarzisélmény és ezáltal a művészet vagy a pszichodráma sem áll tőle távol (Kecskés 2018; Greenwood 2015). Míg a tudományról alkotott klasszikus felfogásban – a felfedezéseket kísérő hatalmi szándékokat, konfliktusokat lepezve – a tudásszerzésben legfeljebb a Mindenhatóval való rivalizálás jelenik meg antagonizmusként, addig a közösségi kutatás bonyolult hatalmi viszonyok tudatosítását, lebontását célozza. Ami a célt illeti, a remélt változás jellemzően nem a kutatást követően, azon túl következik be, hanem maga a folyamat és a közben keletkezett tudás rendelkezik megvilágító, és ezen keresztül emancipatorikus erővel, mégpedig a résztvevők számára. Innen nézve a participatív kutatás egyfajta tudományos performansz, amennyiben rávilágít, hogy a társadalomtudomány nemcsak reprezentál, hanem társas cselekvéseket működésbe hozva és szabályokat generálva világokat teremt – ezen a gondolaton alapulnak olyan, művészeti, akcionista és kutatási módszereket ötvöző színházi és drámapedagógiai kezdeményezések, mint a Káva Kulturális Műhely vagy a Sajátszínház (Horváth–Oblath 2017).

A hétköznapi problémákra, szükségletekre irányuló megismerési szándék más típusú reflexiót igényel, mint a hagyományos tudományosság alapjául szolgáló elméleti kihívások. Ugyanakkor a participatív megközelítést képviselők – ha esetenként megkérdőjelezzik is a tudományosság intézményesült kritériumait és ezáltal a tudományos legitimitást – igényt tartanak munkájuknak mint tudománynak elismerésére, azaz határait átszabva, lényegileg alakítanak át, belülről forradalmasítják a tudományt. Így maga a tudomány is a részvétel, az akcionizmus, az (ön)kutatás terepe lesz, ami elvezet a harmadik témánkhoz.

„Önszociológia”

A 20. Század Hangja Archívum és a szocializmus kori tudomány elemzési forrásai

A 20. Század Hangja Archívum – amelynek e cikk szerzői, Tibori Tímeával együtt, alapító tagjai, illetve munkatársai – megalakulása óta készíti és hoz nyilvánosságra kvalitatív szociológiai módszereket alkalmazó magyar társadalomtudó-

sokkal készült életútinterjúkat.⁵ Mi jellemzi az olyan helyzetet, amelyben kollégáink életpályáját kutatjuk?

Már fent hangsúlyoztuk: a semlegességre törekvés egyfelől, a támogató jelenlét, a lojalitás biztosítása másfelől szinte feloldhatatlan feszültséget teremt; legalábbis mindenképpen az elemzéskor figyelembe veendő tényállást. A kutató élettörténeti interjúzásának központi kérdése, hogy át tudja-e adni magát annak a számára szokatlan helyzetnek, hogy most őt kérdezik, és nem ő kérdez. A kvalitatív, interjúkkal dolgozó társadalomkutató mint „interjúalany” személye ugyanis különösen sajátos kutatási helyzetet teremt. Egyfelől ő maga is tudatában van annak, hogy milyen sokféleképpen lehet egy interjúban beszélni, azután az interjúkat elemezni, és e tudás birtokában szólal meg akkor is, amikor őt interjúzzák. Az interjúzás tehát szakterülete mind az interjút készítőnek, mind az elbeszélőnek. Másfelől az az életpálya, amelyet a beszélő felidéz, a vele beszélgető kutató számára is ismerős, elvégre ugyanazon diszciplínából érkeznek. Tehát a többi interjú sziituációhoz képest sokkal több feltételezés élhet az elbeszélőben arról, hogy a másik mit ismer, milyen tudással rendelkezik stb. Harmadrészt pedig az interjú sziituációt az a tény is befolyásolja, hogy egy szociológiatörténeti interjú-sorozat részeként, egy folytonosan bővülő arcképcsarnok új tagjaként beszél (a mi Archívumunk életútinterjúinak esetében) a kutatási tapasztalatai miatt bevont kutató a saját munkájáról. Ezzel egy kitüntetett társaság, szakmai közösség részévé válik, amelyhez esetleg a meginterjúvoltak által elképzelt, elvárt jellemzők is kapcsolódnak.

A kutató mint társadalmi szereplő tematizálásával nem csak társadalomkutatók körében találkozhatunk; természettudósok is bőven tudatában vannak a tevékenységük társadalmi (tehát az ideálisan elképzelt, tisztán szaktudományos tevékenységen túli) meghatározottságainak (Latour 1981:208). Erre irányuló megjegyzésekkel találkozunk például munkamegbeszélések vagy más kötetlenebb események során, de tudományos publikációkban annál ritkábban, mivel a tudósok azzal védik a diszciplínájuk határait, hogy a „kívülről jövő”, általuk is társadalmi hatásokként értelmezett tényezőket nem említik.

Efemer vagy hozzáadott tudás?

A magyar szociológiatörténet megírásában hasznosnak bizonyulnak azok a szakmatörténeti interjúk, amelyeket a 20. Század Hangja Archívumban tárolunk, de más források, más szociológusoktól származó tudáselemek (szóban, sokszor nem interjú helyzetben, hanem informális keretek között elhangzott információk) is fontosak. Ez utóbbiak kevésbé strukturáltak, az interjúkkal ellentétben nem rö-

5 Lásd: 20szazadhangja.tk.mta.hu

zítjük, sokszor nem is hivatkozunk őket. Mindazonáltal ezek a szóbeli források is hozzájárulnak ahhoz, hogy egy kor tudományos életét, teljesítményét, eredményeit értékelni, értelmezni tudjuk.

Mik is ezek az „efemer” források? Tudománytörténeti szempontból is fontos anyagokat feldolgozó archívumok, mint például a 20. Század Hangja Archívum is, támaszkodik azokra a kutatókra, akik részt vettek a gyűjtemények létrehozásában. A hangfelvételek, térképek, rajzok, kérdőívek, leiratok s egyéb anyagok átnevezése, feldolgozása során gyakran ütközünk értelmezési problémákba. Ilyenkor szóban megkérdezzük résztvevő vagy kortárs kutatókat, s ekkor jönnek létre azok az „efemer” tudáselemek, amelyeket aztán a gyűjtemény leírásában, katalogizálásában, valamint utána az elemzésben használni lehet.

Ezeknek az efemer tudásmorzsáknak alapvetően két forrásuk van. Az egyik a letétbe helyező kutató, aki ilyen-olyan mértékben emlékszik arra, hogy kivel, kiket, hogyan és mikor kutatott. Többször fordul azonban elő bizonytalanság ezekben a kérdésekben, mint esetleg gondolnánk; különösen nehéz a helyzet, amikor az eredeti kutatást végző társadalomkutató már nem él, vagy nem találjuk meg – ha például „talált”, a megsemmisülés elől „megmentett”, vagy hagyatéki anyag érkezik az Archívumba. Az efemer tudásformák másik forrása ilyenkor az a résztvevői tudás, amely az Archívum környékén dolgozó, egy-egy gyűjtemény keletkezésekor már aktív kutatóktól származik; így válnak egy társadalomtudományos archívum éltető elemévé és a napi munka részeivé ezek az információmorzsák, amelyek nélkül sokszor elakadna a gyűjteménygondozási folyamat.

További kérdésként merülhetnek fel a gyűjtemény feldolgozásakor például: kinek az írása is ez? kit takarhat ez a monogram? kinek a kutatásai zajlottak a dokumentumon feltüntetett városban? A szakmatársak tudása tehát a gyűjteménygondozás részévé válik; ennek következtében egy interjú másodértelmezését befolyásolja, ahogyan a közreműködők vagy kortársak emlékeznek egy kutatásra, egy interjúra, egy kutatóra stb. Az ad ugyanis támpontot az újrafelhasználásra, új információkat a kutatásról, a dokumentumról, az interjúhelyzetről és egyébről, ahogyan egy interjú vagy más kutatási forrás az Archívumban megjelenik. A metaadatok mondják meg, hogy kivel készült az interjú, hol, mikor, mely kutatás keretében stb.; a metaadatok forrásai pedig sokszor ezek az efemer információmorzsák, amelyek a résztvevők vagy a kortárs kutatók emlékezetéből származnak. A „kész” kutatási gyűjtemény, ahogy megjelenik az Archívumban, tehát sokféle forrásból származó információk, tudáselemek halmaza, és ezért egy újfajta, eredeti tudástermelés eredményeként is definiálható.

A saját munkásságra irányuló visszaemlékezések és a szociológia szociológiai tanulmányozása

Ha a szociológia történetét szociológusként elemezzük, akkor különleges helyzetben vagyunk. Egyfelől egy tudományos diszciplína határain belül mozgunk, másfelől pedig kívülről szemléljük ugyanazon diszciplína jellemző működésmódját. Az, hogy mi az ideális pozíció egy tudományszociológus számára, régóta kérdéses (Latour 1981:204). Két szélsőséges pozícióval találkozunk (és persze sok átmenettel közöttük): az egyik szerint teljesen kívülállónak kell lenni, hogy elemezhesünk egy diszciplínát, és elkerüljük azt, hogy higgyünk a vizsgált tudományág módszereiben, előfeltevéseiben. A másik szélsőséges álláspont szerint pedig a tökéletes megértés szempontjából lényeges, hogy a diszciplína részesei legyünk.

Térjünk vissza a kutató mint interjúalany kérdéskörére. Fent leírtuk, hogy óhatatlanul szociológusként közelít egy interjúhoz az olyan szociológus, akinek saját preferált módszere az interjú. Beszélhetünk arról, hogy a szociológus, ha saját magáról és arról a korról beszél, amelyben dolgozott/dolgozik, akkor auto-szociológiát művel? Az autoetnográfia kifejezéshez (Holman Jones et al. 2013) hasonlóan az autoszociológiát olyan tevékenységként definiáljuk, amely során a kutató önreflexíven tanulmányozza saját életét, a csoportokat, amelyekbe tartozik, valamint az egyén és a csoportok társadalmi, gazdasági politikai és más kontextusait. Számos példát találunk a 20. Század Hangja Archívum interjúi között, ahol az elbeszélők reflektálnak saját munkásságukra, a kutatóközösségre, a politikai körülményekre – s mivel szociológusként beszélnek a szociológia mezejéről és benne a saját szerepükről, autoszociológiát művelnek. Amikor felhasználjuk ezeket az interjúkat, ezt a szempontot mindenképpen szem előtt kell tartanunk. Az egyik példa a 20. Század Hangja Archívum gyűjteményei közül, ahol az önértelmezésnek fontos szerepe van, Erős Ferenc és Kovács András zsidó származású emberekkel folytatott interjúi (Lénárt 2016), amelyek elválaszthatatlanul összekapcsolódnak a kutatók saját, a zsidósághoz kapcsolódó viszonyával, de egyúttal a szocializmus fontos társadalomtudományos forrásai. Egy másik példa a Roma Polgárjogi Estek, és az abból keletkezett gyűjtemény, amelyben roma és nem roma közéleti szereplők saját tevékenységükről és annak kontextusáról szóló beszélgetéseit olvashatjuk.

Amikor mi, szociológusok elemezzük saját diszciplínánkat, amikor a szociológiát vizsgáljuk tudományszociológiai szempontokból, akkor egy kis tudományterület elhanyagolt alterületén kalandozunk; a tudományszociológusok, a *science studies* művelők nagyon ritkán foglalkoznak társadalomtudománnyal. Ennek okait csak találgathatnánk, s ilyen nem szívesen teszünk; mindenesetre mindazok a tudománytörténeti visszaemlékezések, amelyeket az életútinterjúban olvashatunk, mind a 20. Század Hangja Archívumban fellelhető gyűjtemények, amelyek

sokszor több év kutatómunka, gyűjteményfeldolgozás, interjúkból kihámozott információmorzsák együttes eredményeként válnak kutathatóvá, a szociológia egy jövőbeli, lehetséges tudományszociológiájának forrásává, alapanyagává.

Összegzés és kitekintés

Az olvasót, a kutatót egy szöveg, például interjú értelmezésében befolyásolja egyrészt maga az elemzendő szöveg, másrészt mindaz a tudás, amely rendelkezésére áll róla. Az értelmezési folyamat során az, amit kontextusnak nevezünk (az interjú szituáció, a társadalmi viszonyok, a kutatás körülményei, illetve az életpálya, a kollégák, az intézmények, voltaképpen a teljes szakmai közeg, a különféle viszonyrendszerek, hatalmi mintázatok) elválaszthatatlan a szövegtől (Gárdos 2011). Az archívumokban a raktározott tudáselemek tehát együttesen adják a kutatási forrást. Sokszor viszont számos tudáselem kimarad, nemcsak a hézagos ismeretek miatt, hanem azért is, mert a diszciplína védelmében a forrást – az archeológiai lelettől a szociológiai adatig – meg szokás „tisztítani” a „felesleges” részletektől, oda nem illő dolgoktól. Holott ezek azok az elemek, amelyek a diszciplína megújulását szolgálhatnak. A kihagyás nem feltétlenül szándékos vagy tudatos: a „tudományos tudattalanban” rejlő szándék viszont tudatosan feltárható, analízissel explicitté tehető.

Az, amit a „kontextusról” való tudásnak nevezünk, az archívumban általában a meta- és paraadatokban (egy-egy archivált dokumentumról, illetve egy egész kutatásról szóló adatokban) ölt testet. Nélkülük hiányos, torz az értelmezés: ezeket teszi láthatóvá, kutathatóvá az archívum a másodkutatások, újraértelmezések számára, pótolandó az eredeti értelmezések hiányosságait (már ha hiányosságnak nevezhetjük mindazt, ami korábban kimaradt az elemzésekből), kitöltve a hézagokat. Az önreflexív, autoszociológiai szempontok több hozadékkal is járhatnak: egyfelől szociológiatörténeti elemzésekhez járulhatnak hozzá, másfelől a segítségükkel a saját szakmai közegünkben elgondolkodhatunk arról, hogy mely szereplők – magunkat is beleértve – milyen alapokon formálnak jogot kutatási tevékenységük elvégzéséhez. Mindezt a szociológia művelése során nagyobb teret kellene szentelnünk az autoszociológiának, hogy belássuk és átlássuk, hogyan befolyásolják a kutatás menetét, eredményét a diszciplináris és intézményi elvárásokon túl a tudományos érdeklődés mögötti személyes okok, az előtörténet, a társadalmi pozíció, azaz a „kutatói anamnézis”.

A gyakorlatban, azaz a kutatás pillanatában nem tárulhat fel a befolyásoló tényezők összessége, nem tudatosulhatnak bizonyos összefüggések. Az értelmezés hermeneutikai köre alapvetően hézagos, elliptikus, mivel adottnak tekint korántsem egyértelmű tényeket, viszonyokat. A kontextusok rekonstrukciója során, alapvetően történeti vizsgálódásról lévén szó, az idő dimenziója kitágítja az ér-

telmezési horizontot: számos körülmény retrospektív elemzéssel válik láthatóvá, értelmezhetővé, megjeleníthetővé. Ezek az ismeretek mind módszertanilag, mind tudománypolitikailag értékesek, amennyiben – kérdések és kételyek formájában – beépülnek a kutatói szemléletbe, a szakmába. A kép azonban így is kihagyásos marad, hiszen a legszigorúbb önvizsgálat, a legalaposabb autoszociológia sem lehet teljes értékű.

IRODALOM

- Anblokk (2011) Bevezető (Cselekvő kutatók). *Anblokk*, 5, 64–65. Hozzáférés: http://epa.oszk.hu/02700/02725/00004/pdf/EPA02725_anblokk_2011_5_040-041.pdf
- APPADURAI, ARJUN (2006) The Right of Research. *Globalisation Societies and Education*, 4/2, 167–177. DOI: 10.1080/14767720600750696
- APPADURAI, ARJUN (2011) A kutatáshoz való jog. (fordította Kerényi Szabina) *Anblokk* 5, 66–75. Hozzáférés: http://epa.oszk.hu/02700/02725/00004/pdf/EPA02725_anblokk_2011_5_066-075.pdf
- ASAD, TALAL (1979) Anthropology and the Colonial Encounter. In Huizer, Gerrit–Mannheim, Bruce (eds.) *The Politics of Anthropology. From Colonialism and Sexism Toward a View from Below*. The Hague–Paris: Mouton Publishers, 85–96.
- CLIFFORD, JAMES–MARCUS, GEORGE E. (eds.) (1986) *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*, Berkeley: University of California Press.
- DURST JUDIT (2017) „De ugye biztos nem lesz ebből baj?”: Posztterepmunka, kooperatív etnográfia, avagy módszertani reflexiók az informális gazdaságot övező félelem csendjének megtöréséről. *Szociológiai Szemle*, 27/2, 88–111. Hozzáférés: https://www.researchgate.net/publication/323344898_De_ugye_biztos_nem_lesz_ebol_baj_Posztterepmunka_kooperativ_etnografia_avagy_modszertani_reflexiok_az_informalis_gazdasagot_ovezo_felelem_csendjenek_megtoreserol_1 (Letöltve: 2020-07-03)
- DURST JUDIT (2011) A látogató. *Beszélő*, 16/3. Hozzáférés: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-latogato>
- GÁRDOS JUDIT (2011) Interjú szociológiai források újrafelhasználása. *Szociológiai Szemle*, 21/3, 125–145. https://szociologia.hu/dynamic/06_gardos.pdf
- GILROY, PAUL (1993) *The Black Atlantic: Modernity and Double Consciousness*. London: Verso Books.
- GREENWOOD, DUNCAN J. (2015) Evolutionary Systems Thinking: What Gregory Bateson, Kurt Lewin, and Jacob Moreno Offered to Action Research that

- Still Remains to be Learned. In Bradbury, Hilary (ed.) *The SAGE Handbook of Action Research*, Chapter 41, 425–433.
- HALL, STUART (1995) 'New Ethnicities'. In Ashcroft, Bill – Griffiths, Gareth – Tiffin, Helen (eds.) *The PostColonial Reader*. London: Routledge, 223–227.
- HOLMAN JONES, STACY–ADAMS, TONY E.–ELLIS, CAROLYN (eds.) (2013) *Handbook of Autoethnography: A History of Autoethnographic Inquiry*. Walnut Creek, CA: Left Coast Press.
- HORVÁTH KATA–OBLATH MÁRTON (szerk.) (2017) *A Sajátszínház módszerei. Művészet alapú részvételi kutatás*. Budapest: L'Harmattan.
- JENSEN, OLAF–WELZER, HARALD (2003) Ein Wort gibt das andere, oder: Selbst-reflexivität als Methode. FQS/Forum: *Qualitative Sozialforschung*, 4/2, 32. Hozzáférés: <https://www.ssoar.info/ssoar/handle/document/9422>
- KECSKÉS NÓRA (2018) A kritikai cselekvés új színterei. *Szociológiai Szemle*, 28/1, 138–145. https://szociologia.hu/dynamic/138_145.pdf
- KENDE ANNA–VAJDA RÓZA (szerk.) *Rasszizmus a tudományban*. Budapest: Napvilág.
- KOVÁCS ÉVA (2018) „Post-testimony” – A tanúságtétel helye a soá történeti elbeszélésében. *Socio.hu* 3, 107–119. DOI: 10.18030/socio.hu.2018.3.107 Hozzáférés: https://socio.hu/uploads/files/2018_3/29_kovacsseva.pdf
- KOVÁCS ÉVA (szerk.) (2008) *Tükörszilánkok – Kádár-korszakok a személyes emlékezetben*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet – 1956-os Intézet.
- KUHN, THOMAS S. (1970) *The structure of scientific revolutions*. Chicago: University of Chicago Press.
- LATOUR, BRUNO (1981) Insiders and outsiders in the sociology of science, or how can we foster agnosticism? In Kuclick, Henrika–Long, Elizabeth (ed.) *Knowledge and Society, Studies in the Sociology of Culture Past and Present*, 3, 199–216, Greenwich, Connecticut: Jai Press.
- LÉNÁRT ANDRÁS (2016) Zsidó identitáskutatások a holokauszt után született generáció körében. *Socio.hu*, 3, 149–161. Hozzáférés: https://socio.hu/uploads/files/2016_3/zsidó_gyujt.pdf
- ORTNER, SHERRY B. (1984) Theory in Anthropology since the sixties. *Comparative Studies in Society and History*, 26/1, 126–166.
- ROSENTHAL, GABRIELE–BOGNER, ARTUR (eds.) (2017) *Biographies in the Global South. Life Stories Embedded in Figurations and Discourses*. Frankfurt – New York: Campus.
- SCHMIDT, KJELD (2018) 'Practice theory': A critique. In Wulf, Volkmar et al. (ed.) *Socio-Informatics: A Practice-based Perspective on the Design and Use of IT Artifacts*, Chapter 3. Oxford University Press, 105–137.

VAJDA RÓZA (2019) Mi fán terem az akcionista tudomány? *Szociológiai Szemle*, 29/1, 146–150. Hozzáférés: [file:///Users/vajdaroza/Downloads/146_150_oldal%20\(1\).pdf](file:///Users/vajdaroza/Downloads/146_150_oldal%20(1).pdf)

WEBER, MAX (1970) A tudomány mint hivatás. In uő: *Állam, politika, tudomány*. Budapest: KJK, 126–156.